

## Xülasə

Bu məqalədə türkdilli xalqların mifologiyasında və inanc sistemlərində meşələrin və ağacların mərkəzi rolu, Altay türklərinə diqqət yetirilərək araşdırılır. O, Kainatın quruluşunu və ilahiliyini simvolizə edən Dünya Ağacına pərəstişdə aydın görünən insanlar və təbiət arasındakı dərin simbiozu vurğulayır. Daşqın ağcaqayın və Ebede kimi meşə ruhları kimi müqəddəs ağaclar təbiətin müqəddəsliyini və onun mənəvi əhəmiyyətini təmsil edir. Mifologiya ağaclara həyatın analoqu kimi baxışı əks etdirir, ağrı və emosiya yaşayır, kosmologiyada və axirətdə mühüm rol oynayır. Yakutlar kimi türk xalqları arasında müasir şamançılıq ənənələri meşənin mənəvi və kosmoloji əhəmiyyətini daha da vurğulayır. Məqalədə bu elementlərin ətraflı tədqiqi yolu ilə türk mifologiyasında meşələrlə dərin mədəni-mənəvi bağlılıqlar üzə çıxarılır, onların həyat və axirət simvolu kimi ikili rolu üzə çıxır.

**Açar sözlər:** teonomik, mifik, sakral, totem, şamanizm.

## Summary

This article explores the central role of forests and trees in the mythology and belief systems of Turkic-speaking peoples, with a focus on the Altai Turks. It highlights the profound symbiosis between humans and nature, evident in the reverence for the World Tree, which symbolizes the universe's structure and divinity. Sacred trees, such as the Bay Birch, and forest spirits like Ebede, embody the sacredness of nature and its spiritual significance. The mythology reflects a view of trees as life analogs, experiencing pain and emotions, and playing crucial roles in cosmology and the afterlife. Contemporary shamanistic practices among Turkic peoples, such as the Yakuts, further underscore the forest's spiritual and cosmological importance. Through a detailed examination of these elements, the article elucidates the deep-rooted cultural and spiritual connections to forests in Turkic mythology, revealing their dual role as symbols of life and the afterlife.

**Key words:** theonomic, mythical, sacred, totem, shamanism.

Türk xalqları içərisində Altay türklərinin teonomik baxışlarında, inanc sistemlərində ağac, meşə motivləri çox güclüdür. Tatar mifologiyasında *Ebede* adlanan və qoca qarı cildində olan meşə ruhu var. Qədim altayların həyat tərz, məişəti meşə ilə sıx bağlı olduğuna görə onların inanc sistemlərində meşə konsepti əhəmiyyətli yer tutur. Dünya ağacı modeli insanların üzərinə köçürülürdü, qədim mifik dünyagörüşünə görə, insanlar da ağaclar kimi dünyaya gəlir, yaşayır və ölürlər. Ağaclar da insanlar kimi ağrı çəkir, ağlayır, hətta insanları başa düşür. Ağaclar kəsildə onlar da insanlar kimi fəryad edirlər. İnsan cəmiyyətində olduğu kimi, ağaclar arasında da güclü və zəif var [ 1, s.130-131]. Altay türklərinin inanc sistemlərində qayın ağacı, xüsusilə müqəddəs hesab edilir və bu ağac *bay kayın* “yəni zəngin qayın ağacı” adlandırılır. Altaylarda hətta ağac totemi də var. Bu totemə görə, Altay türkləri ağacdən əmələ gəlmişlər [ 2, s.131]. Beləliklə, Altay türklərinin inanc sistemində ağac və meşə ümumilikdə bütöv bir dünya modelini təqdim edir.

Qədim türk mifologiyasında kainat üç hissəyə, üç təbəqəyə ayrılır. Dünya ağacı bu üç qatın mərkəzində dayanır. Türk mifologiyasında Dünya ağacı mifi tanrıxanlıqla bağlıdır. Dünya ağacı kainatın mərkəzi nöqtəsində qərar tutur. Türk mifologiyasında Dünya ağacı modeli kimi, adətən, tozağacı çıxış edir. Ağacın yuxarısı, yəni çatırı səmanı, yuxarı dünyanı təmsil edir. Ağac türk mifologiyasında türk dünyasının başlanğıcını simvolizə edir. Ağac Yer inancının və mərkəzinin ifadəsinə xidmət edir. Hunların mifik təfəkküründə ağacın hündürlüyü onun səma ilə bağlılığını ifadə edir. Türklərin kosmoqonik görüşlərinə görə, ağac həm də həyat simvoludur. Türk mifologiyasında kainatın orta qatı ruhlar aləmidir. Bu orta qat görünən və görünməyən hissələrə ayrılır. Görünməyən orta dünyada dağ, meşə, su ruhları mövcuddur. Türk mifologiyasında *zii*, *xya*, *iya* adlanan ruhlar meşə, dağ, çayların əsl sahibləri hesab

olunurlar [ 3,s. 42-43]. Məlumdur ki, ruhlar real dünyanı deyil, ölümdən sonrakı dünyanı təmsil edirlər. Buna görə də, qədim türk mifologiyasında *meşə ruhu* anlayışının işlənməsi göstərir ki, türk kosmoqonik sistemində meşə insan üçün ölümdən sonrakı həyatı simvolizə edir.

Mifologiyada ağac və yaxud meşə Yerin mərkəzini də simvolizə edir. Məsələn, əski türk mifologiyasında adı keçən teonimlərdən biri Ülğendir. Ülgen səma Tanrısıdır. Ülgen əsas türk panteonlarından biridir. Türk mifologiyasına görə, göy 17 qatdan ibarətdir. Hər bir qatda isə bir xan oturur. Ülgen 16-cı qatda oturur. 17 xandan ən qüdrətli Yo Kandır. O, Yerin göbəyində ən hündür ağac - küknarın bitdiyi yerdə məskundur. Həmin küknarın zirvəsi hətta Ülgenin evinə çatır. Bu ağac qüdrət simvoludur [4, s.31]. Ağac və meşə kultuna etiqad qədim türk mifologiyasında mühüm yer tutur. Ağac əksər mifologiyalarda olduğu kimi, türk mifologiyasında da dünyanın qadın başlanğıcını simvolizə edir. Saxa türklərinin mifologiyasında *Bayanay-toyon* obrazı var. Bu mifoloji obraz saxa etnotəfəkküründə meşə sahibini, meşə ruhunu təmsil edir [5, s.1].

Qeyd edək ki, ən qədim türkdilli etnoslardan olan yakutların məşhur dastanı “Olonxo”da Dünya ağacı təsvir olunur. “Olonxo” eposunda *ıççı* adlanan təbiət ruhu var. Həmin ruh meşə, dağ, göl, ümumilikdə bütün bitkilər aləmini mühafizə edən ruh kimi təsvir edilir. Bu təbiət ruhu həm şər, həm də xeyir işlər görməyə qadirdir. Yakut mifologiyasında bu ruh təbiətin sirlərini mühafizə edən ruh kimi səciyyələndirilir [6, s.59]. Maraqlıdır ki, qədim türk mifologiyasında meşə ruhuna münasibət çox fərqlidir. Türk mifologiyasında digər ruhlarla müqayisədə dağ və meşə ruhlarına münasibət daha önəmlidir. Türk kosmoqonik təfəkküründə meşə və dağ ruhlarına daha “yaxın, səmimi münasibət” ifadə olunur [7, s. 46]. Bu da səbəbsiz deyil. Qədim türk düşüncəsinə görə, dağ, su və meşə həyatın özüdür. Buna görə də qədim türk düşüncəsində *müqəddəs su, müqəddəs dağ, müqəddəs ağac, müqəddəs meşə* anlayışları mövcud olmuşdur.

Hal-hazırda bəzi türkdilli xalqlar: yakutlar, altaylar, xakaslar, tuvalar şamanizmə sitayiş edirlər. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, şamanizmin ritualları içərisində meşə kultu çox önəmli yerlərdən birini tutur. Vaxtilə kelt druidlərində olduğu kimi, Sibir şamanlarının da dini inanclarına görə, meşələrdəki ağaclar kökləri ilə yerə bağlı olduğuna və budaqları ilə yuxarıya, göyə istiqamətləndiklərinə görə, kosmosun modeli kimi dərk edilirdi. Onların inancına görə, Tanrılar qeyri-adi, ecazkar yerlər kimi sehrli meşələrdə yaşayırdılar. “*Türk xalqlarında, misirlilərdə, şumerlərdə müəyyən bitki və ağacların müqəddəs hesab edilməsi məlumdur. Etiqada görə, belə bitki və ağacların meyvələri, yarpaqları, ölmüş insanı dirildir, şəfa verir. Bu xüsusiyyət bir sıra xalqların mifologiyasına tipoloji yolla daxil olmuş “Dünya ağacı” ilə bağlıdır*” [8, s.127]. Sibirdə yaşayan və şamanizmə etiqad edən türkdilli xalqların leksikonunda meşə teonimləri işlənməkdədir. Qədim türk yazılı abidələrində adı keçən Ülgen teonimi bu xalqların dini terminləri içərisində xüsusi yer tutur. Belə ki, Altay türklərinə aid olan kumanlar Bay-Ülgen adlanan peyğəmbərin oğul və qızlarına sitayiş edirlər. Kumanların inancına görə, Bay-Ülgenin yeddi-səkkiz qız və yeddi-səkkiz oğlan övladı var. Kuman tayfalarının hər biri bu teonimlərə-şamanlara sitayiş edir. Onların hər biri bir şaman kimi təqdim olunur və hərəsi bir məkanı təmsil edir. Həmin şamanlardan biri Kanım - Biya adlanır. Kanım – Biya və Kayır – Kırqis bay Bay Ulzenin övladlarıdır. Kanım-Biya meşə sahibəsi, meşə ruhudur. Kanım Biyanın ruhu orta dünyanı təmsil edir. Çalkan, kuman və tuva türkləri ona sitayiş edirlər. Şor türklərinin inanc sistemində Ülgen və Yerlik teonimləri var. Şorların inancına görə, yuxarı dünyanı Damqırakt Cazı, Sarı çalıq- tyos, Tooçi-qan, Kanım – tyos təmsil edirlər. Onlardan birincisi Ülgenin oğlu hesab olunur. Sarı çalıq-tyos ov ruhudur, Kanım-tyos isə meşə ruhudur, meşə sahibidir [9, s.18].

Türk mifologiyasında meşə kosmoqonik bir məkandır. Təsadüfi deyil ki, sehrli nağıllarda o biri dünyaya aparan yol daha çox meşəlik yerdən keçir. Qəhrəman o biri dünyanın sərhədinə çatdığı zaman don dəyişdirir, keçəl olur, quşa, ceyrana çevrilir ki, bununla da, həmin dünyaların atributlarını qəbul etdiyini göstərir. Bu dünyalar arasındakı həmin sərhəd isə asanlıqla aşılı biləndir [10, s.217]. D.N.Ksenefontovna şimal qrupu türk dillərində “meşə” konsepi ilə bağlı yazdığı məqalədə bu nəticəyə gəlir ki, “*şimal qrupu türk dillərinin etnotəfəkküründə meşə bir konsept olaraq məkan kimi ilk növbədə insan cəmiyyəti ilə digər bir dünya arasında keçid zonası olaraq təhlükəlilik məzmunlu semiotik status qazanmışdır*” [11, c.1]. Seyfəddin Rzasoy “Nizami Gəncəvi: etnogeneza və mifologiya” adlı əsərində yazır ki, “*bəllidir ki, ağaca inam, ağaca tapınma, onu həyatın, kainatın yaradıcısı hesab etmə dünyanın bir çox*

*xalqlarında mövcuddur. Türkdilli xalqlarda, o cümlədən azərbaycanlılarda bu inam həddindən artıq geniş yayılmışdır. Eləcə də ağac kultu, onunla bağlı mifik obrazlar, türk xalqları əsatir panteonunun əsas simaları olmuşdur*” [12, s.99]. S.Rzasoyun bu məlumatı göstərir ki, ağaca inam kultu qədim türklərin mifoloji baxışlarında xüsusi mövqeyə sahib olmuşdur.

Həyat tərzı meşə ilə daha çox bağlı olan xalqların linqvokulturologiyasında “meşə” konsepti ilə bağlı çoxlu söz və ifadələr, zərbi-məsəllər, atalar sözləri, aforizmlər yaranmışdır. Dünya xalqları arasında həm türk xalqlarının, həm də slavyan xalqlarının etnotəfəkküründə meşə konsepti əhəmiyyətli yer tutur. “Ağac” konsepti isə dünyanın əksər xalqlarının mifoloji düşüncəsində, linqvokulturologiyasında ən mühüm komponentlərdən, kultlardan, simvolikalardan biridir. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif xalqların folklorunda və dini inanc sistemlərində ifadə olunan Dünya ağacı mifi semantik və mifoloji kökləri ilə ilk insan cəmiyyətini əks etdirir. Məlumdur ki, türk xalqlarının bir qismi dini etiqadına görə şamanizmə sitayiş edirlər. Şamanizm müxtəlif ruhlara ibadət edən bir dini inanc formasıdır. Hələ qədim zamanlarda türklər şamanı *kam* adlandırırdılar. Hal-hazırda yakut və Altay türkləri indi də bu dinə sitayiş edirlər. Müasir yakut türklərinin əcdadları və Altay-sayan xalqları, xüsusilə teleutlar qədim türk dönəmində tele tayfalarına daxil idilər və meşə-çöl relyefi ilə əhatə olunmuş ərazilərdə yaşayırdılar. Dolqan türklərində *kut* “can, ruh” sözü sakral mahiyyət daşıyır və şaman inancına görə, şamanların ruhu *tuuruu* adlanan ağacın ətrafında yerləşən ruhlar tərəfindən qorunurdu [13,s.43].

Sibirdə yaşayan türkdilli xalqların mental təfəkküründə meşə ilə bağlı bir çox ifadə və ibarələr işlənmişdir. Qeyd edək ki, həyat tərzı ilə bağlı olaraq xalqların etnolinqvistik və linqvokulturoloji təfəkküründə müəyyən anlayışlarla bağlı sinonimik cərgə formalaşır. Dünyada yaşadıkları ərazilərdə meşə massivləri çox olan xalqların etnik təfəkküründə “meşə” konsepti ilə bağlı miflər, əfsanələr, nağıllar daha çox yaranmışdır. Məsələn, Sibir türklərinin, skandinav xalqlarının, slavyan xalqlarının, Pribaltika xalqlarının və s. etnosların folklorunda bu halı müşahidə etmək mümkündür. Xüsusilə Sibirdə yaşayan və şamanizmə etiqad edən türkdilli xalqların etnoqrafiyasında və folklorunda *meşə ruhu*, *meşə sahibi* anlayışları daha geniş yayılmışdır.

Türk xalqlarının toponimiyasında, oykonimlərin tərkibində “meşə” mənalı sözlər işlənmişdir. Deməli, hansı relyef formalarının əhatə olunduğu yerlərdən asılı olaraq həmin bölgədə yaşayan insanların leksikonunda anlayışlar, kəlmələr formalaşır. İstər mifologiyada, istərsə də digər folklor janrlarında meşə hər zaman sivilizasiya ilə əks mövqedə duran məkan qismində təsvir edilir. Yəni insan təfəkküründə meşə və yaşayış məkanları bir-biri ilə tamamilə əks mövqedə duran məkanlar kimi təsəvvür edilmişdir. Bu mentalıq da bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Təsədüfi deyil ki, Türkiyə türklərinin dilində *meşəsi bol kəndin qəbiristanlığı kiçik olar* məsəli var. Bu məsəldə meşənin sağlamlıq baxımından insan həyatı üçün nə qədər mühüm önəm daşması ifadə olunur. Türkiyə türkcəsində *orman bekçi ile değil, sevgi ile korunur* – atalar sözündə meşənin timsalında təbiətə qarşı mərhəmət fəlsəfəsi ifadə olunmuşdur. Türkiyə türkcəsində belə bir deyim də var: *yol rehbersiz, dağ ormansız olmaz* (yəni “yol bələdçisiz, dağ meşəsiz olmaz”). Türk atasözlərində meşəsiz, ağacsız ölkə duvaqsız gəlinə bənzədilir: *ağacsız memleket, duvaksız geline benzer*. Türk dilində ormanla bağlı digər bir atalar sözü belədir: *Orman yurdun həm süsü, həm də gücüdür* (Yəni meşə yurdun həm bəzəyi, həm də gücüdür). Türk dilində *orman*, yəni *meşə* sözü ilə bağlı aşağıdakı atalar sözü də işlənir: *Orman olur da domuz olmazmı?*. Bu atalar sözü Azərbaycan dilindəki *meşə çaqqalsız olmaz* atalar sözünün ekvivalentidir. Vaxtilə İstanbulu fəth etmiş Fatih Sultan Mehmetin dediyi “*Ormanlarımdan bir dal kəsinin başını keserim*” (“Meşəmdən bir budaq kəsinin başını kəsərəm”) fikri xalq arasında təhrif olunaraq “*Dal kıran baş keser*” (“budaq qıran baş kəsər”) biçiminə keçmişdir [14]. Qədim türklərin mifoloji yaddasında *meşə ruhu* anlayışı var idi. “*Ulu Ana obrazının atributlarını daşıyan Al // Hal obrazına bağlı Almıteleutlarda meşə ruhu sayılmışdır. Təsədüfi deyil ki, orman (meşə) ruhu damifoloji Ulu Ananın atributlarını daşıyır. Saxa türkcəsi dialektlərindən görünür ki, yakutlarda da meşə ruhu “Utuqen xaan” adı daşımışdır*” [20, s.80]. Verilən bu məlumatlardan aydın olur ki, bir çox dünya xalqlarının mifologiyasında olduğu kimi, türk xalqlarının mifologiyasında da meşə dünyanın qadın başlanğıcını simvolizə etmişdir. Türklərin mifologiyasında ov kultu var. Həmin ov kultunda meşə simvolik mənada vəhşi heyvanların anası – himayəçisidir.

### **İstifadə olunmuş ədəbiyyat:**

1. Алексеев, Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири / Н.А.Алексеев. – Новосибирск: Наука, – 1984. – 232 с.
2. Безеретдинов, Р.Н. Тэнгрианство – религия тюрков и монголов // Р.Н.Безеретдинов. – Набережные Челны: Аяз, – 2000. – 455 с.
3. Безеретдинов, Р.Н. Тэнгрианство – религия тюрков и монголов // Р.Н.Безеретдинов. – Набережные Челны: Аяз, – 2000. – 455 с.
4. Bəydili, C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: Struktur və funksiya / C.Bəydili. – Bakı: Mütərcim, – 2007. – 272 s.
5. Кыпчакова, Л.В. К вопросу о культедеревьев у алтайцев: [Электронный ресурс] / URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-kulte-dereviev-u-altaytsev/pdf>
6. Кыпчакова, Л.В. К вопросу о культедеревьев у алтайцев: [Электронный ресурс] / URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-kulte-dereviev-u-altaytsev/pdf>
7. Ксенефонтвно, Д.Н. Концепт леса в периферийных групп северных тюрков: [Электронный ресурс] / URL: [http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv\\_zhurnala/fik/2015-6/history/romanova-danilova.pdf](http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2015-6/history/romanova-danilova.pdf)
8. Назаровна, Р.Е. Концепт леса у периферийных групп северных тюрков: [Электронный ресурс] / URL: [https://dom-hors.ru/rus/files/arhiv\\_zhurnala/fik/2015-6/histuary/romanova-danilova.pdf](https://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2015-6/histuary/romanova-danilova.pdf)
9. Rzasoy, S. Nizami Gəncəvi: etnogenez və mifologiya / S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 120 s.
10. Rzasoy, S. Nizami Gəncəvi: etnogenez və mifologiya / S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 120 s.
11. Саввинова-Отова, Г.Е. Культ природы в олонхо как отражение национального мировоззрения // – Якутск: Вестник Северо-восточного федерального университета имени К.А.Амосова, – 2016. №3, – с. 49-69.
12. Şükürov, A. Qədim türk mifologiyası / A.Şükürov. – Bakı: Elm, – 1997. – 232 s.
13. Şükürov, A. Qədim türk mifologiyası / A.Şükürov. – Bakı: Elm, – 1997. – 232 s.
14. Xalıqov, F. Azərbaycan onomalogiyası / F.Xalıqov. – Bakı: Müəllim, – 2009. – 242 s.